

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ**

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК 811.512.133
81'36

МУСУЛМАНОВА НАРГИЗА РАҲМАТИЛЛАЕВНА

**ГРАММАТИК ШАКЛЛАРДА КАТЕГОРИАЛ,
ЁНДОШ ВА ҲАМРОҲ МАЪНО**
(замон ва майл категориялари мисолида)

10.02.02 - ўзбек тили

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент – 2007

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Диссертация Қарши давлат университети Ўзбек тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар - филология фанлари доктори, профессор
Б. Р. МЕНГЛИЕВ

Расмий оппонентлар: филология фанлари доктори
М. М. ҚУРБОНОВА

филология фанлари номзоди
Ў. ЛАФАСОВ

Етакчи муассаса - Бухоро давлат университети

Химоя 2007 йил «4» декабрь куни соат 14⁰⁰ да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги ДК 015.04.02 рақамли докторлик илмий даражасини олиш учун диссертациялар химояси бўйича Ихтисослашган кенгаш йиғилишида ўтказилади.

Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин.

Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 13-уй.

Автореферат 2007 «2» ноябрь да тарқатилди.

Ихтисослашган кенгаш илмий
котиби, филология фанлари
номзоди

Н. МАҲҚАМОВ

Мавзунинг долзарблиги. Давр ва фан тараққиёти тадқиқотчи зиммасига ҳар доим янги масъулият юқлайди. Мамлакатимизда эришилган миллий истиқлол ва жамиятда юз берган маънавий-мафкуравий ўзгариш фан, хусусан, Ўзбек тилшунослиги олдига муайян талабларни қўйди. Маълумки, тилда, чунончи, грамматик қурилишида ҳам, миллат руҳияти акс этади. Президентимиз «Она тили – миллатнинг руҳи» иборасини бежиз таъкидламаган эди. Истиқлол туфайли ўзбек тилини унинг субстанциал табиатидан келиб чиққан ҳолда текшириш ўзбек миллий маънавиятини ўрганиш, миллий мафкура ва миллий ғояни тарғиб қилишнинг кўринишидан бирига айланди. Бу эса ўзбек тили грамматикасига ҳам унда миллий руҳият акс этган мавжудлик сифатида ёндашишни тақозо қилади. Бу – биринчидан. Иккинчидан, грамматикани ўрганишнинг янги босқичига кўтарилиш, яъни грамматик категорияларни ўзбек тилшунослигидаги лисоний тизим ахлитлиги қонуниятидан келиб чиққан ҳолда турли умумийлик мажмундан иборат бутунлик сифатида текшириш грамматик маънони таркибий қисмга бўлиб ўрганишни ҳам талаб қилади. Бу диссертация мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек тили грамматик категорияларини ўрганиш ўзининг учинчи босқичида. Ўрганишнинг биринчи босқичида формал-мантик методологиясига таянган ҳолда ва тасвирий метод асосида грамматик категориялар аниқланиб, бу тушунча остида, асосан, морфологик ва қисман синтактик категория тадқиқ этилди. Грамматик (морфологик) категориянинг тури ажратилиб, ҳар бирига хос шаклларнинг бир системага солинганлигини, шакллар ифодалайдиган, матн ва қуршовда намоён бўлувчи турли-туман нутқий маънолар аниқланганлиги ва тавсифланганлигини таъкидлаш лозим. Бунда А.Н.Қононов, А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, Ф.Абдуллаев, А.В.Бондарко, М.Аскарлова, А.Ҳожиев, А.А.Қоклянова, Ж.Мухторов, У.Турсунов, Ғ.Зикриллаев каби тилшуносларнинг хизмати қатта бўлди ва ахлит грамматик таълимот яратилди. Номини зикр этилган олимлар тадқиқоти асосида ўзбек тилининг формал академик грамматикаси, олий ва ўрта таълим бўғини учун дарслик ҳамда қўлланмалар вужудга келди.

Грамматикани ўрганишнинг иккинчи босқичи бевосита ўзбек тилшунослигига диалектик мантикнинг методологик асос сифатида татбиқ этилиши ҳамда тил тизимида лисон ва нутқнинг изчил фарқланиши билан боғлиқ. Бунда грамматик категориянинг умумий, хусусий ва оралик грамматик маъноси, шаклларао оппозитив муносабат ўрганилиб, ўзбек тилининг субстанциал морфологияси яратилди. Бу борада С.Н.Иванов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Ғ.Зикриллаев, М.Аъламова, Ш.Шаҳобиддинова, З.Қодиров каби тилшунос ва улар издошларининг

Филология фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Мусулманова Наргиза Раҳматиллаевнанинг 10.02.02–ўзбек тили ихтисослиги бўйича «Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида)» мавзусидаги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: умумийлик, хусусийлик, грамматик шакл, ҳаракат тарзи шакли, грамматик категория, категориал маъно, ёндош маъно, ҳамроҳ маъно, умумий грамматик маъно (УГМ), хусусий грамматик маъно (ХГМ), оралик грамматик маъно (ОГМ), умумий лугавий маъно (УЛМ), грамматик маъно, субстанция, моҳият, ҳодиса, лисоний маъно, нуткий маъно, замон, майл.

Тадқиқот объекти: ўзбек тили грамматик (морфологик) категориялари.

Ишнинг максади: ўзбек тили грамматик категориялари УГМси мураккаб таркибли бўлиб, унда категориянинг субстанциал моҳияти бўлган категориал маъно билан биргаликда бошқа категорияга ҳос ёндош ва ҳамроҳ маъно қоришган ҳолда мавжудлигини асослашдан иборат.

Тадқиқот усули: систем текшириш, зиддиятга қўйиш, компонент таҳлил усуллари.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: ўзбек тилшунослигида грамматик маъно таркиби илк бор категориал, ёндош ва ҳамроҳ маънодан иборатлиги, категориал маъно мақоми, ёндош ва ҳамроҳ маънонинг табиати ҳамда тури, ўзбек тилининг ҳар бир грамматик категориясига ҳос категориал маъно таркиби, категориянинг категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъноси умумий ҳолда, шунингдек, замон ва майл категорияси УГМси таркиби махсус бобда ўрганилиб, замон категорияси УГМси учун «замон» маъноси категориал ва «майл» маъноси нокатегориал, майл категорияси УГМси учун эса «майл» маъноси категориал ва «замон» маъноси нокатегориал маъно эканлиги, бу категорияларнинг ёндош ва ҳамроҳ маъно ҳамда унинг тури аниқланди ва тавсифланди.

Амалий аҳамияти: диссертациядан ўзбек тилшунослигининг морфология соҳаси бўйича дарслик ва қўлланмалар тузишда, махсус курс ўтишда, ўзбек тили академик грамматикасини яратишда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иктисодий самарадорлиги: тадқиқот натижалари «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (муаллифлар жамоаси, -Т., ЎзМУ, 2006) қўлланмасининг «Морфология» бўлимида, «Ҳозирги ўзбек адабий тилидан машқлар тўплами» (муаллифлар жамоаси, -Т., 2006) да амалиётга татбиқ этилган.

Қўлланиш соҳаси: диссертация материалларидан олий ўқув юрти филология факультетларида ўқитиладиган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг «Морфология» бўлимидаги «Грамматик маъно», «Грамматик шакл», «Грамматик категория», «Замон ва майл категориялари» мавзуларини ўқитишда фойдаланилади.

Босишга рухсат этилди: 25.10.2007. Ҳисоб нашриёт табоғи 1,5
Шартли босма табоғи 1,5 Бичими 84х60^{16/1} Адади 100 Букортма рақами 122

ЎзР ФААК босмахонасида чоп этилди
Тошкент шаҳри, И. Мўминов кўчаси 13 уй